

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όπως δείχνουν οι διαδοχικές επιθέσεις που πλήττουν την Ευρώπη και άλλες ηπείρους εδώ και μερικά χρόνια, το μεγάλο απελευθερωτικό εγχείρημα για την ελευθερία της συνείδησης και την ελεύθερη έκφραση, που εγκαινιάστηκε τον 16ο αιώνα και γενικεύτηκε κατά τον αιώνα του Διαφωτισμού, εξακολουθεί να συνιστά ζητούμενο σε όλο τον κόσμο. Πρόκειται για ένα εγχείρημα στενά συνδεδεμένο με την περίπλοκη και χαοτική εξέλιξη καθεστώτων ανεκτικότητας, που αποσκοπούσαν στο να διευκολύνουν τη συνύπαρξη, στο ίδιο έδαφος, διαφορετικών θρησκειών, συχνά εχθρικών μεταξύ τους. Οι ίδιες οι αντιλήψεις για την ανεκτικότητα εξελίχθηκαν στο πέρασμα των αιώνων μέχρι σήμερα, όμως ο τελικός τους σκοπός παραμένει ο ίδιος: η ανεκτικότητα είναι εκείνη που οδηγεί στον θρησκευτικό πλουραλισμό, όποια κι αν είναι η φύση των σχέσεων ανάμεσα στις εκκλησίες και στο κράτος.

Ανακύπτει λοιπόν ένα ερώτημα, επίσης διαρκές στην πάροδο του χρόνου: πώς να ορίσει κανείς την ανεκτικότητα και πώς να χαράζει τα όριά της;¹ Θα πρέπει μήπως εκείνες οι θρησκευ-

¹ Σημειώνουμε με αυτή την αφορμή ένα βιβλίο που κυκλοφόρησε στην Ελβετία το 2009, με επιμέλεια των Simone de Reyff, Michel Viegnes & Jean Rime και τίτλο *Les Frontières de la tolérance* (Νεσατέλ: Éditions Alphil). Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους συγγραφείς και τον εκδότη που μας επέτρεψαν να χρησιμοποιήσουμε τον ίδιο τίτλο γι' αυτό εδώ το βιβλίο.

τικές μειονότητες που είναι οι πιο εμφανείς, οι πιο δυναμικές και ενίοτε και οι πιο επιθετικές, να τίθενται υπό επιτήρηση, υπό έλεγχο, ακόμη και να εκδιώκονται από τον δημόσιο χώρο; Πρακτικές όπως η ισλαμική μαντίλα, το τουρμπάνι, το εβραϊκό κιππά πρέπει να υπόκεινται σε ρυθμίσεις; Πρέπει να ανεχόμαστε να υπάρχουν στον δημόσιο χώρο φάτνες, σταυροί, πλάκες του νόμου, μιναρέδες; Η θρησκευτική ελευθερία είναι άραγε συμβατή με την ελευθερία έκφρασης; Η βλασφημία, τον 21ο αιώνα, μπορεί ακόμη να συνιστά αδίκημα; Και τι γίνεται με τον σεβασμό προς τους πιστούς; Πρέπει να ανεχόμαστε απόψεις που σοκάρουν ή προσβάλλουν τους πιο θρήσκους ανάμεσά μας; Και, τελικά, πώς πρέπει να αντιμετωπίσουμε εκείνους που δεν επιδεικνύουν ανεκτικότητα μέσα σε μια πλουραλιστική κοινωνία, φιλελεύθερη και δημοκρατική, ανοιχτή σε όλα τα θρησκευτικά δόγματα;

Όλα αυτά δεν είναι νέα ερωτήματα. Αντιθέτως, πρόκειται για ζητήματα που ποτέ δεν έπαψαν να τίθενται στην Ευρώπη, με διαφορετική κάθε φορά επιτακτικότητα. Οι θρησκευτικές διαμάχες του αιώνα της Μεταρρύθμισης δεν περιορίζονταν μόνο στην κριτική κάποιων πρακτικών ένδυσης θρησκευτικής έμπνευσης ή σε διαφωνίες για την υπερβολική προβολή των θρησκευτικών συμβόλων στον δημόσιο χώρο. Τα διακυβεύματα ήταν άλλης φύσης και διαφορετικού εύρους: έθεταν ζητήματα ζωής και θανάτου για χιλιάδες ανθρώπους οι οποίοι ανήκαν σε θρησκευτικές μειονότητες που αψηφούσαν τις κυρίαρχες ορθοδοξίες. Οι θρησκευτικές διαμάχες, οι διώξεις για αιρέσεις όπως και οι σφαγές ήταν συχνές, και το μεγάλο ερώτημα που απασχολούσε επιτακτικά τις πολιτικές ελίτ του 16ου αιώνα ήταν με ποιον τρόπο θα σταματούσαν οι εμφύλιοι πόλεμοι, που εξαντλούσαν τη ζωή των εθνών. Πώς να διαχειριστούν τη συνύπαρξη θρησκευτικών κοινοτήτων που επιδεικνύουν αμοιβαία περιφρόνηση, που μισούν η μια την άλλη και πολεμούν μεταξύ τους; Πώς να θέσουν τέλος στους εμφύλιους

πολέμους ανάμεσα στα κρατίδια, τις πόλεις και τα πριγκιπάτα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του Γερμανικού Έθνους ή, στη Γαλλία, ανάμεσα στους καθολικούς και τους ουγενότους; Πώς να επιβάλουν ομόνοια στους ορθόδοξους και στους αιρετικούς που επιδίωκαν τον θρίαμβο, διά της βίας, των δικών τους απόλυτων αντιλήψεων για το καλό; Ποιες αρχές ειρήνης έπρεπε να εφαρμοστούν στα αντιμαχόμενα μέρη; Και, ελλείψει τέτοιων, ποιοι πολιτικοί μηχανισμοί;

Από τις διάφορες συμφωνίες ειρήνης, η Ειρήνη του Άουγκσμπουργκ (1555) πρόσφερε μια δίκαιη λύση «χωριστής συνύπαρξης», που περιγράφεται με την περίφημη ρήση «*eius regio, cuius religio*»: κάθε βασίλειο έχει τη δική του θρησκεία. Κάθε ηγεμόνας διέθετε την εξουσία να επιβάλλει την πίστη του στους υπηκόους του, και οι πιστοί των μειονοτικών θρησκευτικών ομάδων ήταν καταδικασμένοι στην εξορία. Στη Γαλλία, το Έδικτο της Νάντης παραχωρούσε ελευθερία θρησκείας στους ουγενότους σε ορισμένες μεγάλες πόλεις, αναγνωρίζοντάς τους ταυτόχρονα πολιτικά δικαιώματα και παρέχοντάς τους πρόσβαση στα βασιλικά αξιώματα και σε κάποιες στρατιωτικές θέσεις ευθύνης. Ορίστηκαν εκατό καταφύγια και ασφαλείς τόποι για την προστασία των «μελών της λεγόμενης μεταρρυθμισμένης Εκκλησίας» σε περίπτωση παραβίασης του Εδίκτου. Οι πολιτικές αυτές ενέργειες ωστόσο δεν έθεσαν τέλος στις συγκρούσεις. Ένας νέος θρησκευτικός πόλεμος, ο Τριακονταετής (1618–1648), επρόκειτο να ρημάξει την Ευρώπη μέχρι να υπογραφεί μια βιώσιμη συνθήκη ειρήνης για τη λήξη του, η Συνθήκη της Βεσφαλίας. Στη Γαλλία του Λουδοβίκου ΙΔ', η υιοθέτηση σειράς μέτρων που στόχο είχαν να επιταχύνουν τον προσηλυτισμό των προτεσταντών και να περιορίσουν τα δικαιώματά τους γέννησε την ελπίδα οριστικής συμφιλίωσης μεταξύ καθολικών και καλβινιστών. Η ανάκληση του Εδίκτου της Νάντης, το 1685, κατέλυσε το καθεστώς ανεξιθρησκίας που είχε εδραιωθεί από

τον Ερρίκο Δ΄ και οδήγησε ταχύτατα στην εξορία 250.000 ουγενότους.

Ένας από τους λόγους για τους οποίους οι συγκρούσεις αυτές παρέμεναν ανεπίλυτες ήταν η έλλειψη ανεκτικότητας εκ μέρους των ίδιων των πολιτικών ηγεσιών, που ήταν ανίκανες να σκεφτούν το ενδεχόμενο μιας βιώσιμης ειρήνης ανάμεσα στην επίσημη εκκλησία του κράτους και στις αποσχισμένες εκκλησίες. Οι συνθήκες θρησκευτικής ειρήνης και τα διατάγματα ανεξιθρησκίας δεν ήταν παρά προσωρινά μέτρα, που στόχο είχαν να «υποστηρίξουν», χωρίς πραγματικά να τους κάνουν αποδεκτούς, εκείνους που δεν συμφωνούσαν με τα δόγματα της αληθινής θρησκείας. Οι ηγεμόνες και οι λαοί τους δεν κατόρθωναν να αντιληφθούν την ανεξιθρησκία ως «φίλια συνύπαρξη» θρησκευτικών κοινοτήτων τις οποίες χώριζαν βαθιές διαφορές δόγματος.² Στα μάτια τους η ανεξιθρησκία αποτελούσε μια αρχή αρνητική: ένα «βάσανο», μια λύση ανάγκης, ίσως και έναν πρόχειρο τρόπο να ενωθούν τα χωριστά κομμάτια ενός συνόλου ασυμβίβαστων μεταξύ τους θρησκειών. Αρκούσε μια τοπική εξέγερση ή τη παρέμβαση μιας ξένης δύναμης σε κάποια κοινότητα διαφωνούντων, για να επανέλθει εκ νέου η βία εκεί που με τόσο κόπο είχε επιτευχθεί η εσωτερική ειρήνη.

Εδώ βρίσκεται το σημείο αφετηρίας για τον δικό μου στοχασμό, η στιγμή ακριβώς κατά την οποία η ανεκτικότητα παύει να θεωρείται ενόχληση που πρέπει να υπομείνει κανείς, ελλείψει άλλης επιλογής, και καθίσταται θετική αρχή, που οδηγεί στην εγκαθίδρυση ενός συναινετικού συστήματος «φίλιας συνύπαρξης»: αυτό ακριβώς ονομάζω *ανεκτικότητα των Νέων Χρόνων*. Προϋποθέτει πολύ ανοιχτό πνεύμα, την αποδοχή εύλογων συμφωνιών, την κατανόηση και τον σεβασμό

² Δανείζομαι τη διατύπωση αυτή από το βιβλίο του Perez Zagorin, *How the Idea of Religious Toleration Came to the West*, Princeton University Press, 2003, σ. 11.

διαφορετικών και αντίθετων τρόπων αντίληψης της πραγματικότητας. Η εμφάνιση αυτής της νέας μορφής ανεκτικότητας δεν είναι τυχαία. Δεν θα συνέβαινε εάν δεν την είχαν πρώτα επεξεργαστεί στη σκέψη τους φιλόσοφοι, πολιτειολόγοι και ιστορικοί που ενδιαφέρονταν να μετατρέψουν την παλαιά ανεκτικότητα, η οποία ήταν πιο πολύ αντιληπτή ως μια τεχνητή κατάσταση ή *modus vivendi*, σε ενεργή αρχή που να γεννά νέα δικαιώματα και ελευθερίες — την ελευθερία συνείδησης, την ελεύθερη άσκηση των θρησκειών, την ελευθερία έκφρασης και κατ' επέκταση την ελευθερία της βλασφημίας.

Θα μπορούσα να βρω παλαιές μορφές αυτής της φιλίας συνυπαρξης στις ελληνορωμαϊκές κοινωνίες, στον Μεσαίωνα, στην Ανδαλουσία πριν από την κατάκτηση της Γρανάδας, σε διάφορες εποχές του αιώνα της Μεταρρύθμισης στην Αγγλία, την Ολλανδία ή τη Γαλλία του Ερρίκου Δ'. Προτίμησα ωστόσο να περιοριστώ σε μια μεταγενέστερη περίοδο, που αρχίζει στα μέσα του 17ου αιώνα, για να εξετάσω τις μεγάλες αντιπαραθέσεις για την ανεξιθρησκία στην Ολλανδία και την Αγγλία, την εποχή του Τζων Λοκ· στη Γαλλία του Διαφωτισμού, την εποχή του Βολταίρου· στη Βόρεια Αμερική, τη στιγμή που θεολόγοι όπως ο Ρότζερ Ουίλλιαμς και ο Ουίλλιαμ Πεν ή πολιτικοί όπως ο Τόμας Τζέφερσον, ο Τζέιμς Μάντισον και ο Τζωρτζ Ουάσινγκτον, αναλαμβάνουν δράση για να υπερασπιστούν τις θρησκευτικές ελευθερίες και να θέσουν τα θεμέλια για ένα εντελώς νέο σύστημα αποσύνδεσης της δημόσιας εξουσίας από οποιαδήποτε θρησκεία.

Αντίθετα με κάποιες παγιωμένες ιδέες, η ανεκτικότητα δεν συνιστά προνόμιο της χριστιανικής Δύσης, το οποίο μετασχηματίστηκε και εκκοσμικεύθηκε από τον Αιώνα των Φώτων. Γι' αυτό θα εξετάσω και μια άλλη μορφή ανεκτικότητας, την «ανεκτικότητα των Οθωμανών», προκειμένου να φέρω στο προσκήνιο κάποια νέα ερωτήματα, στο πλαίσιο ενός πνεύματος σύγκρισης: Σε τι διαφέρει η ιδιαίτερη αυτή μορφή

ανεκτικότητας από τα δυτικά καθεστώτα ανεξιθρησκίας; Γιατί και υπό ποιες συνθήκες η ανεκτικότητα αυτή προστάτευσε, επί τέσσερις και πλέον αιώνες, τους χριστιανούς και τους εβραίους από πολέμους και διώξεις, θύματα των οποίων υπήρξαν οι ομόθρησκοί τους στη δυτική και τη μεσογειακή Ευρώπη; Τέλος, πώς εξηγείται η κατάρρευση της στη δεύτερη πεντηκονταετία του 19ου αιώνα, τη στιγμή μάλιστα που η νεότερη ανεκτικότητα φαινόταν να θριαμβεύει στην υπόλοιπη Ευρώπη; Και για να επανέλθουμε στην Ευρώπη και στη βορειοαμερικανική της προέκταση: Πότε και σε ποιες περιστάσεις βλέπουμε να γεννιέται ένας αληθινός θρησκευτικός πλουραλισμός, που να ενισχύεται από την υιοθέτηση ενός συστήματος χωρισμού εκκλησιών και κράτους;

Διερευνώντας το σύνολο των παραπάνω ερωτημάτων, θα προσπαθήσω να καλύψω ένα περίεργο ιστοριογραφικό κενό: αναφέρομαι στο ιδιαίτερα περιορισμένο ενδιαφέρον που έχουν επιδείξει οι Γάλλοι ιστορικοί και πολιτικοί επιστήμονες για την ανεκτικότητα, στάση η οποία δεν συνάδει με την ιστορία της χώρας: εξαίρεση βεβαίως αποτελούν κάποιοι ειδικοί στον γαλλικό προτεσταντισμό. Ακόμη και σήμερα τα βιβλία σχετικά με την ανεκτικότητα σπανίζουν, αν εξαιρέσουμε τις επανεκδόσεις της *Πραγματείας περί ανεκτικότητας (Traité sur la tolérance)* του Βολταίρου. Θα έλεγε κανείς πως ο φιλόσοφος του Φερνέ είχε εξαντλήσει το θέμα.³

³ Οι δύο αξιοσημείωτες εξαιρέσεις σ' αυτή τη σχετική βιβλιογραφική ανεπάρκεια είναι τα βιβλία των Joseph Lecler (μέλους της Εταιρείας του Ιησού – s.j.), *Histoire de la tolérance au siècle de la Réforme* [1955], Παρίσι: Albin Michel, 1994, και Yves Charles Zarka, Franck Lessay & John Rogers (επιμ.), *Les Fondements philosophiques de la tolérance*, Παρίσι: PUF, 2003, 3 τόμοι. Στις αγγλοσαξονικές χώρες, στη Γερμανία

Μπορεί η ανεκτικότητα να νοηθεί δίχως όρια; Πώς να την ορίσουμε; Απόλυτη ανεκτικότητα δεν υπάρχει, ή μάλλον παραπέμπει σ' ένα άλλο φαινόμενο: την πλήρη, ενθουσιώδη και χωρίς σκοπιμότητες αποδοχή των αξιών ή συμπεριφορών των άλλων, οι οποίες διαφέρουν στον μέγιστο βαθμό από εκείνες που εμείς υποστηρίζουμε. Μια τέτοια γενναιοδωρία, βέβαια, ένα τόσο ανοιχτό πνεύμα, δύσκολα το φαντάζεται κανείς. Το να υπάρχει κάπου ένα όριο, μια κόκκινη γραμμή την οποία δεν επιτρέπεται να υπερβούμε, δεν θέτει εν αμφιβόλω την αρχή της ανεκτικότητας. Το σημείο όμως εκείνο που χωρίζει το ανεκτό από το μη ανεκτό δεν είναι ποτέ αυστηρά καθορισμένο εκ των προτέρων. Εξαρτάται από το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο, το οποίο μετακινεί τα όρια ανάλογα με τις εποχές και τις συνθήκες. Ποιος θα σκεφτόταν σήμερα στην Ευρώπη να απαγορεύσει την καθολική εκκλησία ή τις προτεσταντικές, τον ιουδαϊσμό ή το ισλάμ; Το ριζοσπαστικό ισλάμ ίσως, με τον σαλαφιστικό του κλάδο, εφόσον κηρύττει ανοιχτά τη βία και ακολουθεί τον τζιχαντισμό. Όμως το κλασικό ισλάμ θα πρέπει να υπαχθεί σε ρυθμίσεις;

Η ανεκτικότητα έχει τα όριά της, και το έσχατο όριο της ανεκτικότητας είναι ο φανατισμός. Γνωρίζουμε την περίφημη φράση του Βολταίρου: «Συντρίψτε τον αχρείο!», μην ανέχεστε,

και την Ολλανδία, αντιθέτως, έχουν ασχοληθεί πολύ με το θέμα και έχουν εκδοθεί αξιόλογα έργα σύνθεσης. Βλ., μεταξύ άλλων, Zagorin, *How the Idea of Religious Toleration Came to the West*: Benjamin J. Kaplan, *Divided by Faith. Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*, Καίμπριτζ, Μασσ.: Harvard University Press, 2007· John Marshall, *John Locke, Toleration and Early Enlightenment Culture*, Cambridge University Press, 2006· Michael Walzer, *On Toleration*, Νιου Χέιβεν: Yale University Press, 1997 [ελλ. έκδ. Μ. Walzer, *Περί ανεκτικότητας. Για τον εκπολιτισμό της διαφοράς*, μτφρ. Κατερίνα Μανδελάκη, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1998]· Susan Mendus (επιμ.), *Justifying Toleration. Conceptual and Historical Perspectives*, Cambridge University Press, 1988.

δηλαδή, με κανένα τίμημα τους εχθρούς της ανεκτικότητας και όλους εκείνους που ενεργούν για την καταστροφή της στο όνομα μιας ανώτερης αλήθειας.⁴ Με βάση τη λογική, η ανεκτικότητα, έτσι όπως την αντιλαμβανόμαστε στη Γαλλία, μπορεί να τοποθετηθεί σε μια κλίμακα που κυμαίνεται από την ισχυρότερη ανεκτικότητα μέχρι την πιο αδύναμη. Στο ένα άκρο, δέχομαι σχεδόν όλες τις αξίες και σχεδόν όλες τις θρησκευτικές και πολιτισμικές συμπεριφορές, ακόμη κι αν είναι αντίθετες προς τις δικές μου πεποιθήσεις. Για παράδειγμα, δεν εγκρίνω την μπουρκα, διότι φαίνεται να εκφράζει μια αντίληψη περί κατωτερότητας της γυναίκας. Αναγνωρίζω ωστόσο ότι το συγκεκριμένο ένδυμα μπορεί να το επιλέξει για θρησκευτικούς λόγους ένας άνθρωπος ελεύθερος και αυτόνομος. Το αποδέχομαι επομένως στον δημόσιο χώρο, παρά την επιφύλαξή μου. Όμως δεν αποδέχομαι στον δημόσιο χώρο συμπεριφορές πιο ακραία αποκλίνουσες, όπως το να περπατά κάποιος στον δρόμο γυμνός. Η γυμνότητα δεν είναι αφ' εαυτής σκανδαλώδης, αλλά στον πολιτισμό μας ανήκει στον ιδιωτικό χώρο. Τίποτε ωστόσο δεν μας εμποδίζει να παραχωρούμε κάποια μέρη προς αποκλειστική χρήση σε όσους προσυπογράφουν τις αξίες του γυμνισμού. Θα μπορούσε να πει κανείς: «Γυμνισμός; Μα υπάρχουν παραλίες γι' αυτό!», ακριβώς όπως ο Κλωντέλ θα έλεγε: «Ανοχή; Μα υπάρχουν οίκοι γι' αυτό!» Τα όρια της ανοχής, αν τα ορίσουμε έτσι, συνεπάγονται μια κάποια απόσταση

⁴ Ο «αχρείος» στο έργο του Βολταίρου αντιπροσωπεύει όλες τις μορφές φανατισμού, και ειδικά «τη μισαλλοδοξία των επίσημων Εκκλησιών τις οποίες εγκαθίδρυσαν χριστιανοί μονάρχες» (René Pomeau, *La Religion de Voltaire* [1956], Παρίσι: Nizet, 1969, νέα έκδοση αναθεωρημένη και επικαιροποιημένη, σ. 315). Το σύνθημα «Écraser l'infâme!» αρχικά «επινοήθηκε στο τραπέζι του Φρειδερίκου Β' και άρχισε να διαδίδεται από τον Βολταίρο από το φθινόπωρο του 1760». Θα χρησιμοποιηθεί με τη μορφή του ακρωνύμιου «Eclinf» από τους φίλους του φιλοσόφου (Pierre Milza, *Voltaire*, Παρίσι: Perrin, 2007, σ. 639–640).

ανάμεσα στο ανεκτό και στο λιγότερο ανεκτό: εκείνοι που ανεχόμαστε (οι γυμνιστές ή οι ιερόδουλες) βρίσκονται απομακρυσμένοι, σε μέρη απομονωμένα και σαφώς καθορισμένα. Οι οίκοι ανοχής ήταν αποδεκτοί στη Γαλλία (έως το 1948) παρότι οι νόμοι απαγόρευαν την πορνεία (ή την άγρα πελατών) στον δημόσιο χώρο. Αποτελούσαν συνεπώς παρέκκλιση από τον νόμο· επρόκειτο λοιπόν για «ανοχή», και όχι για δικαίωμα. Η πρακτική του διαχωρισμού ή της απομάκρυνσης των «λιγότερο αποδεκτών», ασφαλώς πάρα πολύ παλιά, είναι εκ φύσεως άδικη και προκαλεί διακρίσεις. Ανάγεται στην ίδρυση των πρώτων βραβικών γκέτο, που σκοπό είχε ακριβώς να διαχωρίσει εκείνους που δεν συμμερίζονταν την κυρίαρχη θρησκεία, χωρίς να τους αποκλείσει και εντελώς από τη ζωή της πόλης.

Επιβολή ορίων στην ανεκτικότητα, χάραξη συνόρων στον γεωγραφικό χώρο, ανέγερση τειχών ή δημιουργία χώρων για τους «λιγότερο ανεκτούς»: όλα αυτά τα μέτρα είναι θέμα πολιτικής απόφασης, έστω κι αν το διακύβευμα φαίνεται κυρίως εθνικό, κοινωνικό ή θρησκευτικό. Η ανεκτικότητα, προκειμένου να ασκείται πλήρως, προϋποθέτει να ισχύει μια αρχή ικανή να «ανέχεται», να παραχωρεί δηλαδή στις διαφορετικές θρησκείες ένα συγκεκριμένο μέρος μέσα στη ζωή της πόλης. Μια από τις πρώτες χρήσεις αυτής της μορφής ανεκτικότητας ανάγεται στον 16ο αιώνα, με την έκδοση του Εδίκτου της Νάντης. Η πράξη αυτή αντικατοπτρίζει κατεξοχήν την εμφάνιση ενός νέου τύπου ανεκτικότητας, της «ανεκτικότητας των πολιτών» ή ακόμη της «ελευθερίας που εκχωρεί η εξουσία για την τέλεση λατρείας διαφορετικής από την επίσημη θρησκεία».⁵ Τον 17ο αιώνα, στην Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του Γερμανι-

⁵ Λήμμα «Tolérance», *Grand Robert de la langue française*. Πρέπει ωστόσο να επισημάνουμε ότι η λέξη *tolérance* δεν υπάρχει στο Έδικτο, διότι την εποχή εκείνη έχει ακόμη αρνητική χροιά, με την έννοια της υπομονής ή της ταλαιπωρίας.

κού Έθνους, η μία από τις δύο συνθήκες που υπογράφηκαν στη Βεστφαλία το 1648 όριζε ξεκάθαρα ότι τα μέλη των θρησκευτικών μειονοτήτων που ανήκαν σε άλλη θρησκεία από αυτή του βασιλεύοντος ηγεμόνα θα αντιμετωπίζονταν, «βάσει της εν λόγω συνθήκης ειρήνης, με υπομονή και ανοχή».⁶

Με βάση αυτά τα λίγα ιστορικά παραδείγματα, μπορούμε να ορίσουμε πιο γενικά την ανεκτικότητα, αναφερόμενοι στη λατινική προέλευση της γαλλικής λέξης *tolerance*: στο ρήμα *tolerare* — αποδέχομαι, ανέχομαι, υπομένω, αντέχω με θάρρος ή με δυσκολία ένα βάρος, και πιο αφηρημένα μια κατάσταση στη ζωή. Ο όρος *tolerantia* στα λατινικά δηλώνει την ικανότητα κάποιου να αντέχει, αλλά αναφέρεται και σε πιο μεγάλου ψυχής μορφές της ανοχής: την υπομονή και το ψυχικό σθένος.⁷ Πρέπει να σημειώσουμε ότι η αγγλική γλώσσα είναι στην προκειμένη περίπτωση πιο πλούσια από τη γαλλική, αφού διατηρεί δύο διαφορετικούς όρους για να περιγράψει το ίδιο φαινόμενο: *toleration* και *tolerance*. Η χρήση της αγγλικής λέξης *toleration* βρίσκεται κοντά στη νεότερη γαλλική *tolérance* και εμπεριέχει την έννοια ενός εξαναγκασμού ή βάρους που πρέπει κανείς να υπομείνει, ή ακόμη και την αποδοχή μιας άποψης ή συμπεριφοράς χωρίς πραγματικά να την εγκρίνουμε. Η αγγλική *tolerance* είναι συνώνυμη με την *toleration*, συχνά όμως χρησιμοποιείται με νόημα λιγότερο αρνητικό: παραπέμπει ουσιαστικά σε μια στάση υπομονετική, επιτρεπτική ή υποχωρητική απέναντι στις απόψεις ή τις συμπεριφορές των άλλων. Ο όρος *toleration* μπορεί να εγγραφεί στο πλαίσιο μιας

⁶ Άρθρο 12 της συνθήκης του Όσναμπρουκ (Βεστφαλίας), που υπογράφηκε στις 24 Οκτωβρίου 1648 μεταξύ της Αγίας Αυτοκρατορίας και της Σουηδίας (τα πλάγια είναι δικά μου). Για τη συνθήκη αυτή, βλ. Olivier Christin, *La Paix de religion. L'autonomisation de la raison politique au XVIe siècle*, Παρίσι: Éd. du Seuil, 1997, σ. 207–212.

⁷ Ακολουθώ εδώ τους ορισμούς του *Oxford Latin Dictionary*.

δικαιϊκής νομικής ή πολιτικής απόφασης που επιτρέπει κάποια άποψη ή πρακτική οι οποίες μπορεί να ήταν απαγορευμένες. *Tolerance* στα αγγλικά σημαίνει πιο πολύ την απουσία προκατάληψης, το ανοιχτό πνεύμα και την απόρριψη κάθε δογματισμού. Στο θρησκευτικό επίπεδο, η λέξη *toleration*, όπως η γαλλική *tolérance*, δηλώνει «την άδεια που παρέχουν οι αρχές οι οποίες κατέχουν την εξουσία για την άσκηση μιας λατρείας διαφορετικής από την επισήμως εγκεκριμένη ή εδραιωμένη θρησκεία».⁸

Τον πιο απλό και κομψό ορισμό της ανεκτικότητας μας τον προσφέρει ο Άγγλος φιλόσοφος Μπέρναρντ Κρικ: ανεκτικότητα (*toleration*) είναι μια σχετική τάση να «αποδέχομαι πράγματα με τα οποία διαφωνώ». Πρόκειται για ζήτημα ηθικής και αξιών που δεν αποκλείει την πιθανότητα θεμελιώδους διαφωνίας, και συνεπώς ένα όριο στο τι είναι ανεκτό.⁹ Για παράδειγμα, μπορώ να αποδεχτώ, με επιφύλαξη και για θρησκευτικούς λόγους, ορισμένες θυσίες ζώων ή κάποιους τελετουργικούς τρόπους σφαγής τους, όπως το *χαλάλ* και το *κοσέρ*· όμως δεν αποδέχομαι την κλειτοριδεκτομή ή τις ανθρωποθυσίες.

Παραδόξως, από πολιτική άποψη, όπως γράφει ο πολιτειολόγος Τόμας Πέιν στο έργο του *Τα δικαιώματα του ανθρώπου* (*The Rights of Man*), το οποίο συνέγραψε την εποχή της

⁸ Βλ. τα λήμματα «Tolerance» και «Toleration» του *Oxford English Dictionary*, Οξφόρδη: Clarendon Press, 1989, 2η έκδ., τόμ. 18. Ο όρος *toleration* προέρχεται από το παλαιό γαλλικό *tolération*, που περιέπεσε σε αχρησία, και σήμαινε την πράξη του να ανέχεται ή να υπομένει κανείς μια αντιξοότητα ή μια ταλαιπωρία. Ο όρος όμως μπορούσε να σημαίνει και το αντίθετο της αντιξοότητας: την «ανακούφιση» ή την «ανάπαυλα». Βλ. το λήμμα «Tolération» στο Frédéric Godefroy, *Dictionnaire de l'ancienne langue française*, Παρίσι: Émile Bouillon, 1892, τόμ. 7.

⁹ Bernard Crick, «Toleration and Tolerance in Theory and Practice», *Government and Opposition* 6/2 (Απρίλιος 1971), σ. 144.

Γαλλικής Επανάστασης: «Η ανεκτικότητα δεν είναι το αντίθετο της μη ανεκτικότητας· είναι απλώς η μεταμφίεσή της. Και οι δύο αποτελούν μορφές αυταρχισμού: η μια οικειοποιείται το δικαίωμα να εμποδίζει την ελευθερία συνείδησης, και η άλλη το δικαίωμα να την επιτρέπει. Η μια θυμίζει τον ιερέα που είναι οπλισμένος με φωτιά και φλόγες, ενώ η άλλη τον ιερέα που πουλάει ή απονέμει συγχωροχάρτια».¹⁰ Ο Μιραμπώ είχε πει περίπου το ίδιο πράγμα στην Εθνοσυνέλευση στις 22 Αυγούστου 1789: «Δεν έρχομαι να κηρύξω την ανεξιθρησκία· η άνευ ορίων ελευθερία θρησκείας είναι κατά τη γνώμη μου ένα δικαίωμα τόσο ιερό, ώστε η λέξη ανεξιθρησκία, που υποτίθεται πως το εκφράζει, μου φαίνεται κατά κάποιον τρόπο τυραννική η ίδια, αφού η εξουσία που ανέχεται θα μπορούσε και να μην ανέχεται».¹¹

Να ανέχεται ή να μην ανέχεται, αυτό είναι το προνόμιο του ηγεμόνα, ο πραγματικός αυταρχισμός που καταγγέλλουν ο Πέιν και ο Μιραμπώ. Ας θυμίσουμε, πληροφοριακά, κάποιες εντυπωσιακές ανατροπές: την έκδοση του Εδίκτου της Νάντης το 1598, την ανάκλησή του με το Έδικτο του Φονταινεμπλώ το 1685 και την επιστροφή της ανεξιθρησκίας με το Έδικτο των Βερσαλλιών το 1787. Όμως η Γαλλική Επανάσταση, κατά τον Πέιν, ξεπερνά αυτές τις αντινομίες της ίδιας πάντοτε καταχρηστικής εξουσίας θεσπίζοντας, άπαξ διά παντός, τη

¹⁰ Thomas Paine, *Droits de l'homme. En réponse à l'attaque de M. Burke sur la Révolution française* [1791], 2η έκδ., Παρίσι: F. Buisson, 1793, σ. 110. Σχετικά με τη συλλογιστική του Πέιν, είναι χρήσιμο να ανατρέξουμε στον σχολιασμό του Bernard Crick, στο ίδιο, σ. 149. Αλλά, αντίθετα με αυτό που υποστηρίζει ο B. Crick, τίποτε δεν υποδεικνύει ότι για τον Τόμας Πέιν το αντίθετο της ανεκτικότητας είναι η «αδιαφορία».

¹¹ Mirabeau, ομιλία της 22ας Αυγούστου 1789 στην Εθνοσυνέλευση· παρατίθεται στο λήμμα «Tolérance» του λεξικού *Litttré*.

θεμελιώδη ελευθερία συνείδησης.¹² Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη οπτική, η «πλήρης ελευθερία συνείδησης», που έχει αναχθεί στο επίπεδο των δικαιωμάτων του ανθρώπου, εμποδίζει την πολιτική εξουσία να διατάσσει άλλοτε την ανεξιθρησκία κι άλλοτε τη μη ανοχή. Οι αυθαίρετες αυτές επιλογές δεν έχουν πια λόγο ύπαρξης. Η ελευθερία συνείδησης αποτελεί δικαίωμα φυσικό, απόλυτο και ανεξάρτητο από τη βούληση του ηγεμόνα. Όλες οι διαφορετικές θρησκείες τίθενται στο εξής σε βάση ισότητας: ουδείς μπορεί να τις θίξει, διότι είναι εγγεγραμμένες σε μια νέα συνταγματική τάξη που τις προστατεύει από τις διαθέσεις τόσο του όχλου όσο και της εξουσίας. Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι η επανάσταση των δικαιωμάτων του ανθρώπου γεννά μια κατάσταση αναρχίας — μια κοινωνία «δικαιωμάτων» που είναι υπεράνω κάθε πολιτικής αρχής; Θα μπορούσε όντως να υποστηρίξει κανείς κάτι τέτοιο, θα παρέβλεπε όμως τότε ότι τα δικαιώματα, όσο καθολικά κι αν είναι, χρειάζονται φύλακες, κι αυτοί οι φύλακες αναγκαστικά εξαρτώνται από την πολιτική εξουσία.

Η παρατήρηση του Τόμας Πείν αποτυπώνει εξαιρετικά και πολύ συνοπτικά τον διϋσμό του κλασικού φιλελευθερισμού: από τη μία πλευρά, ισχύουν κάποιες απαραβίαστες αρχές, τις οποίες εγγυάται το σύνταγμα ή μια ανώτερη έννομη τάξη — η ελευθερία συνείδησης, η ελευθερία έκφρασης, η ισότητα όλων των πολιτών ενώπιον του νόμου· από την άλλη, συνυπάρχουν πολίτες που εκδηλώνουν διαφορετικές πεποιθήσεις και αντίθετες μεταξύ τους αντιλήψεις για τα «έσχατα πράγματα». Για να επαναλάβουμε τη χρήση κατηγοριών τις οποίες εκλάττευσε ο φιλόσοφος Τζων Ρωλς, ο διϋσμός αυτός αντιπαραθέτει το

¹² Paine, *Droits de l'homme*. Στην πρώτη αγγλική έκδοση του *Rights of Man* [1791], ο Πείν γράφει ότι «The French constitution has abolished or renounced Toleration, and Intolerance also, and has established UNIVERSAL RIGHT OF CONSCIENCE» (τα πλάγια δικά μου).

«ορθό» (τις θεμελιώδεις αξίες της δικαιοσύνης και της ισότητας) προς το «αγαθό», δηλαδή προς μια μεγάλη ποικιλία αντιλήψεων για το αγαθό που διεκδικούν απόλυτη αυθεντία. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο είναι δυνατό να αντιληφθούμε την ανεκτικότητα ως ένα συναινετικό σύστημα «φιλίας συνύπαρξης» μεταξύ θρησκευτικών κοινοτήτων, παρότι είναι πάντοτε δύσκολο να επιτευχθεί μια ικανοποιητική ισορροπία ανάμεσα στην ομοιομορφία των κανόνων δικαίου και στον αληθινό θρησκευτικό πλουραλισμό, ανάμεσα σ' έναν κοσμικού χαρακτήρα ορισμό της δημοκρατίας και στην αποδοχή μιας πληθώρας θρησκευτικών πεποιθήσεων και μη πίστης.¹³

Κανένα από τα καθεστώτα ανεκτικότητας που αναλύονται στο ανά χείρας βιβλίο δεν συνιστά οικουμενικό μοντέλο. Το καθένα χαράσσει τα δικά του όρια ανάμεσα στο ανεκτό και το μη ανεκτό, στο νόμιμο και το μη νόμιμο, στο θρησκευτικό και το πολιτικό· και τα ίδια αυτά όρια μεταβάλλονται, σε συνάρτηση με πολέμους και με αλλαγές καθεστώτος. Μόνο κάποιοι ελάχιστοι φιλόσοφοι, όπως ο Πιερ Μπαιλ ή ο Ρότζερ Ουίλλιαμς, οραματίστηκαν μια ανεκτικότητα απόλυτη, κοσμοπολιτική και πραγματικά δίχως όρια.

Γενικά, αν σταθώ στις περιπτώσεις οι οποίες αναλύονται —Ευρώπη, Βόρεια Αμερική και Οθωμανική Αυτοκρατορία—, θα πρέπει να παρατηρήσω ότι η δημόσια τάξη, η επιβίωση του κράτους, η διαδοχή των βασιλέων, η θρησκεία του ηγεμόνα, η διαχείριση μιας μεγάλης αυτοκρατορίας ή οι μεταναστευτικές ροές θέτουν πάντοτε όρια στην ανεκτικότητα. Τα όρια

¹³ Stephen Holmes, «John Rawls and the Limits of Tolerance», *New Republic* (11 Οκτωβρίου 1983), σ. 39–47, και, πιο γενικά, John Rawls, «The Idea of an Overlapping Consensus», *Oxford Journal of Legal Studies* 7/1 (1987), σ. 1–25.

αυτά μπορεί να διαφοροποιούνται με την εξέλιξη των ηθών και με τον τρόπο με τον οποίο νοείται η ενδεδειγμένη ειρηνική συνύπαρξη ή οι ορθές συνθήκες «συμβίωσης» ομάδων ατόμων που αξιώνουν η καθεμιά τη δική της μοναδική ταυτότητα.¹⁴ Έτσι, θρησκευτικές μειονότητες που εν πολλοίς δεν ήταν ανεκτές στη Γαλλία, την Αγγλία ή την Ιταλία τον 16ο και τον 17ο αιώνα σήμερα είναι απολύτως αποδεκτές, χωρίς κανέναν περιορισμό, ενώ με άλλες θρησκείες, νέες, όπως οι μορμόνοι και οι Μάρτυρες του Ιεχωβά, ή πιο παλιές αλλά που πρόσφατα ρίζωσαν στην Ευρώπη, όπως το ισλάμ και ο σιχισμός, υπάρχουν προβλήματα, και συχνά υποβάλλονται σε περιορισμούς ή απαγορεύσεις που προσβάλλουν τους πιστούς τους και ενδεχομένως τους ζημιώνουν.

Δεν υπάρχουν λοιπόν, στο θέμα της ανεκτικότητας, πανομοιότυπες καταστάσεις που να αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο. Λύσεις υπάρχουν, όπως και πρότυπα που μπορούν να προσφέρουν ιδέες, κάποιες χώρες ίσως να βρίσκονται πιο μπροστά από άλλες, μερικά καθεστώτα ανεκτικότητας μπορεί να θεωρούνται ηθικώς ανώτερα από άλλα, όμως η πιθανότητα να δημιουργηθεί ένα οικουμενικό σύστημα φιλίας συνύπαρξης όλων των θρησκειών παραμένει ουτοπία. Απέναντι στα πλεονεκτήματα της ανεκτικότητας ορθώνονται πάντοτε προτάγματα δημόσιας τάξης, τείχη αδιαλλαξίας, διάφορες μορφές πολιτικής και θρησκευτικής βίας και φανατισμού, που περιορίζουν σοβαρά το εύρος της. Έτσι προκύπτει και το δύσκολο αλλά αναπόφευκτο ερώτημα το οποίο θα επιχειρήσω να απαντήσω στο τέλος αυτού του βιβλίου: πρέπει να ανεχόμαστε τους εχθρούς της ανεκτικότητας;

¹⁴ Βασίζομαι εδώ στο εξαιρετικά ενδιαφέρον έργο του Walzer, *On Toleration*, σ. 1–7.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιμελητή μου Ran Haléni, ο οποίος, με την προσεκτική και κριτική ανάγνωση του βιβλίου, του προσέδωσε ένα επίπεδο διαύγειας κι ένα εύρος που δεν θα υπήρχαν δίχως τις συμβουλές του.